

עולם חסד יבנה - להבחנת הרמב"ם בין מצוות 'והלכת בדרכיו' למצוות 'ואהבת לרעך כמוך'

בספר המצוות מונה הרמב"ם, את הפסוקים 'והלכת בדרכיו' (דברים כח, ט) ו'ואהבת לרעך כמוך' (ויקרא יט, יח), כשתי מצוות עשה נפרדות (מצוות ח ו-ו בהתאמה). על עצם הכללת 'והלכת בדרכיו' בתרי"ג מצוות, כבר תהו הקדמונים¹, אך הדיון שבכאן יוצא מתוך קבלת החלוקה אותה עושה הרמב"ם בספרו הוא. על פי דבריו שם, תוכנה של מצוות 'והלכת בדרכיו' הוא:

הציווי שנצטוונו להדמות לו כפי יכולתנו... ובא בפירוש עניין זה: מה הקב"ה נקרא רחום אף אתה היה רחום, הקב"ה נקרא חנון אף אתה היה חנון... הקב"ה נקרא חסיד אף אתה היה חסיד... שעניינו להתדמות למעשים הטובים ולמידות הנכבדות שבהם מתואר יתעלה על דרך המשל...²

ועל דרך זו כתב גם ב'משנה תורה' (ספר המדע, הלכות דעות א, ו):

ומצווים אנו ללכת בדרכים אלו הבינוניים, והם הדרכים הטובים והישרים שני' והלכת בדרכיו. כך למדו בפירוש מצווה זו: מה הוא נקרא חנון, אף אתה היה חנון... ועל דרך זה קראו הנביאים לא-ל בכל אותן הכינויים - אך אפיים ורב חסד... להודיע שאלו דרכים טובים וישרים הם, וחייב אדם להנהיג עצמו בהן ולהדמות כפי כוחו.

ואילו עניינה של מצוות 'ואהבת לרעך כמוך' הוא:

-
1. ראה: **תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם**, א"ח פריימן (מהדיר), ירושלים תרצ"ח, סימן סג. שם נשאל הרמב"ם שאלה זו משתי בחינות - אם מצד היות פסוק זה תנאי אין הוא ראוי להימנות כמצווה, ואף אם נניח שהיא מצווה, הרי שהיא מצווה כוללת, והרמב"ם עצמו אומר, בכלל הרביעי שבספר המצוות, שאין למנות מצוות שהן כוללות את כל המצוות כמצוות בפני עצמן. הרמב"ם עונה שתי תשובות, אשר לשנייה מבניהן יש נגיעה מסויימת לענייננו, וז"ל (ההדגשות שלי): "...אחרי שאמר 'כי תשמור את מצות ה' אלהיך', אשר הוא כולל כל המצוות, הוסיף עליו ואמר 'והלכת בדרכיו' שבנוגע אל זה היה אפשר להעלות על הדעת שאינו מוכרח כהכרח המצוות, מאחר שהמצוות הן מעשיות, (ו) 'והלכת בדרכיו' אלו דברים התלויים במידות כפי שפרשה הקבלה מה הוא נקרא חנון וכו', אף כי תכלית המידות האלה גם כן מעשים. ובזה יש עניין שהבנתו רחוקה בראשונה. וכללו של דבר הוא שמהוספתו 'והלכת בדרכיו' על התנאותו במצוות יתבאר שהכוונה היא למצווה זולתי המצוות המפורשות בתחילה, כלומר לאותו דבר שבארתו הקבלה האמיתית. והבן זאת כי הוא עניין דק. וכתב אברהם ביר' משה זצ"ל". הרמב"ם יוצר פה הבחנה מעניינת בין 'המצוות שהן מעשיות' ובין מצווה זו שלפחות בכוונתה הראשונה אינה מעשית, הבחנה שתשרת אותנו בהמשך.
 2. **ספר המצוות להרמב"ם**, מצות עשה ח', מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשל"א.

הציווי שנצטוונו לאהוב זה את זה כמו שאנו אוהבים את עצמנו, ושתהיה אהבתי וחמלתי לאחי באמונה כאהבתי וחמלתי לעצמי, בממונו וגופו וכל מה שיש לו או שהוא חפץ...³

ובלשון דומה במשנה תורה (ספר המדע, הלכות דעות ו, ג).
 במבט ראשון, עומדות בפנינו שתי מצוות שונות ונפרדות - זו קוראת להדמות לא-ל במידותיו, וזו קוראת לאהוב אחד את השני כאהבתנו את עצמנו. ברם, ניסיון להעמיק יותר בבחינת המטרה המכוונת במצוות אלו מראה כי אין הפרדה זו פשוטה כלל וכלל.
 כבר בפתיחה לספר המצוות, בשורש התשיעי, מוצאים אנו את הרמב"ם אומר כי הקב"ה "מצווה אותנו להתנהג במידות מסויימות, כגון מה שנצטוונו בחנינה, וברחמנות, ובחמלה, ובאהבה, והוא אמרו 'ואהבת לרעך כמוך'..." (ההדגשות שלי). השוואה קלה לנאמר לעיל, תראה, כי אמירה זו יוצרת זהות בין המצוות, שכן יוצא ששתיהן דורשות מן האדם להתנהג במידות הטובות והישרות.⁴ יותר מכך, אף ללא דברים מפורשים אלו של הרמב"ם, לו היינו באים לבחון מהן ההשלכות המעשיות הנובעות מכל מצווה, היינו מגיעים למסקנה שאלו אותם מעשים בין במצוות 'והלכת בדרכיו' בין במצוות 'ואהבת לרעך כמוך'. שכן, המשמעות של לאהוב את השני כמוני הינה (וביותר ניתן לראות זאת על דרך השלילה - "מה ששנוא עליך, אל תעשה לחברך") - להתנהג עמו בחן ובחמלה בחסד וברחמים - לבקר חולים, לנחם אבלים, פדיון שבויים, הכנסת אורחים, נתינת צדקה וכיוצא בזה.⁵ וכמו כן, לכאורה, אף מצוות 'והלכת בדרכיו' דורשת מעשים אלו מן האדם השלם במידותיו. אמנם, נכון הדבר, שסך המעשים הכלולים במצוות 'והלכת בדרכיו' גדול מסך המעשים הכלולים במצוות 'ואהבת לרעך', בכל זאת, מה שיוצא הוא שמצוות 'ואהבת לרעך' על שלל מרכיביה, כבר כלולה במצוות 'והלכת בדרכיו'.
 מהו, אם כן, ההבדל בין מצוות הללו? מהו השוני המהותי היוצר את ההבחנה בין השתיים, ובייחוד באותם המעשים בהם מתקיימת חפיפה? לעניות דעתי, על מנת לעמוד על הבדל זה, עלינו לבחון, קודם לכן, את המוטיבציות המנחות את האדם בקיום מצוות אלו, כפי שהן משתקפות בדברי הרמב"ם.
 בפרק כד שבחלק א ממורה הנבוכים, דן הרמב"ם במושג 'הליכה'. בסוף דבריו שם הוא מסביר כי "הושאל לשון הליכה להתנהגות בדרך הטובה בלי תנועת הגוף כלל, אמר 'והלכת בדרכיו'..."⁶. יתר ביאור לדבריו בא בפרק נד באותו החלק. כאן, מבאר הרמב"ם את עניין

3. שם, מצווה רו.

4. לכאורה היינו יכולים לומר - וכי מה בכך? הרי הוא עצמו אומר בפרק לח מהחלק השלישי במורה הנבוכים, כי כל המצוות שנמנו בהלכות דעות העניין המכוון בהם אחד, והוא השגת המידות הנעלות. ואם כן, ישנן עוד הרבה מצוות זהות! על כך נשיב, כי עלינו להבחין בין מעשה המצווה לבין העניין המכוון במצווה. מניין תרי"ג מצוות כולל בתוכו מעשים שונים, אך אין זה אומר שהתכלית שבכל מעשה מכוונת למטרה אחרת. אולם במקרה דנן יוצא כי הזהות בין שתי המצוות היא הן במעשה המצווה הן בתכלית המכוונת בו. חוזרת ונשאלת השאלה - מה אם כן ההבדל בין המצוות?

5. ראה: פירוש המשנה לרמב"ם, מהדורת ר"י קאפח, מסכת פאה פרק א משנה א; וכן רמב"ם הלכות אבל פרק יד, והלכות מתנות עניים פרק ח.

6. מורה הנבוכים, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשל"ז, עמ' לט.

בקשותיו של משה מאת ה', ואומר כי בקשתו הראשונה של משה, והיא זו שנענתה, היתה להכיר ולידע את תארו-פעולותיו של הא-ל - "הודיעני נא את דרכיך ואדעך". מהם אותם הדרכים? אלו הן מידותיו, כביכול, של הקב"ה, אשר בהן מנהיג הוא את העולם. ומדוע ביקש משה זאת? לשם - "ואדעך, למען אמצא חן בעיניך, וראה כי עמך הגוי הזה". מחויבותו של משה המנהיג כלפי עמו היא הנהגתם בצדק, ביושר וברחמים. זאת יכול משה לעשות רק על ידי הידמות במידות הא-ל. אך כיוון שכבר אמר הרמב"ם כי לא-ל אין מידות כלל שכן חסר הוא התפעלות, מה טיבה של הידמות זו? טיבה, מסביר הרמב"ם, הוא בעשיית המעשים הראויים מצדו של המנהיג, ללא כל התפעלות ושינוי, רק מתוך האמת שבעשיית מעשה זה. ע"י כך מתקרב המנהיג לדמות של עושה אמת ויושר, ללא התפעלות חיצונית.

באופן רגיל במציאות, האדם פועל על פי מידות אלו כתוצאה מהתפעלות כלשהי התוקפת אותו, כל מעשה מעניין הרחמנות והחמלה וכדו' מ"יג המידות, נעשה אצלו כתגובה לאירוע אליו נחשף. לא כך הוא הא-ל, אין פעולה מפעולותיו הנעשית מתוך עניין נוסף על עצמו כלל, ולא כך, אומר הרמב"ם, צריך לנהוג המנהיג האידיאלי המשיג את דרכי הא-ל בהנהגתו את העולם "היאך הוא הכלל והפרט". בבואו להנהיג חברה של אנשים, עליו להידמות לא-ל במידותיו.

"ועם כל זה ראוי שיהו פעולות הרחמנות והסליחה והחמלה והחנינה באים מצד מנהיג המדינה הרבה יותר מפעולות העונשין, כי כל שלוש עשרה מידות הללו מידות רחמים פרט לאחת...".⁷ עצם קיומו של העולם, זהו חסד העולה על כל פעולה מפעולותיו הנראית כנובעת ממידת הדין. לעניין זה חוזר הרמב"ם בשני הפרקים האחרונים של המורה, ונותן ביאור עמוק המשלים את דבריו הראשונים. לדבריו⁸, מנקודת מבטו האנושית, יחסו של הא-ל לעולם (הנובע משלמותו המוחלטת), בא לידי ביטוי בשלושה אופנים: חסד, משפט וצדקה. **חסד** - בהטבתו למי שאין לו זכות עליו כלל, וזהו שנאמר "עולם חסד יבנה"; **צדקה** - בנתינתו למי מהנמצאים כפי הראוי לו; **משפט** - הדין כפי הראוי לנידון, בין לטוב בין לרע. באדם, לעומת זאת, ארבעה מיני שלמות מצויים בו⁹, וזו למעלה מזו. העליונות שבהן - שלמות המעלות המידותיות ושלמות המעלות ההגיוניות - הבדל גדול ביניהן, ועיקר גדול טמון כאן. על פי דבריו, רוב מצוות התורה מכוונות להשיג את שלמות המעלות המידותיות, שהמטרה המכוונת בה עצמה היא הסדרת ענייני בני האדם זה עם זה. אין היא מטרה לעצמה אלא משמשת היא כמצע לשלמות הגבוהה הימנה - שלמות המעלות ההגיוניות. שלמות זו, האחרונה, בה יש לאדם להתפאר בהשגתה:

כי אם בזאת יתהלל המתהלל, השכל וידוע אותי (כי אני ה' עושה **חסד משפט וצדקה בארץ**)... אמר כי ההתפארות היא בהשגתי ובידיעת תארי, כלומר מעשיו, כעין מה שביארנו באמרו "הודיעני נא את דרכיך וגו'", ובאר

7. שם, חלק א פרק נד, עמ' פו.

8. שם, חלק ג פרק נג, עמ' תיב.

9. שם, שם, פרק נד, עמ' תיד-תטז.

לנו בפסוק זה כי אותם המעשים אשר חובה לדעת אותם ולהתדמות בהם, הם חסד ומשפט וצדקה.

וכאן מוסיף הרמב"ם "עניין אחר חשוב":

הוא אמרו "בארץ", אשר זהו ציר התורה... אמר כי השגחתו גם בארץ כראוי לה, כמו שמשגיח בשמים כראוי לה... ואחרי כן השלים את העניין ואמר "כי באלה חפצתי נאם ה'", רוצה לומר - מטרתי שיהא מכס חסד וצדקה ומשפט בארץ, כדרך שביארנו בשלוש עשרה מידות, שהמטרה להתדמות בהן ושיהיו אלה הליכותינו.

אם נחזור כעת לשאלה עמה פתחנו, כמדומני שמתחדשת לנו הבנה עמוקה ביחס למוטיבציות המניעות אותנו בקיום המצוות בכלל, ובאלו שדנו בהן קודם בפרט. על פי התפיסה שהציג הרמב"ם בדבריו האחרונים, הרי שמצוות 'ואהבת לרעך כמוך' היא חלק מן המצוות המביאות לשלמות המידות, ואילו 'והלכת בדרכיו' עומדת היא, גבוה מעל גבוה, כתכלית שלמות המעלות ההגיוניות. המוטיבציה המניעה אותנו לקיים את מצוות 'ואהבת לרעך' היא ה'כמוך'. כאשר האדם צריך לבחון את מעשיו על פי נגיעתו האישית, מורה הדבר על חוסר שלמות, אף כי מתקדם הוא אל עבר שלמות מידותיו. לעומת זאת, כאשר מגיעים אנו לשלמות ההגיונית העליונה, והולכים אנו בדרכי ה' ומתדמים במידותיו, אין מקום לנגיעה האישית במעשינו. למעשה, מתבטל פה האני העצמי של האדם ומתחבר הוא אל השכל הפועל, והחלטותינו נעשות רק מתוך ראיית כלל המציאות והנהגתה הראויה. הנהגה זו חוט של חסד משוך עליה, שכן, כפי הנזכר לעיל, למעט מידה אחת מהנזכרות ב"ג מידות כולן הן מידות של חסד. יוצא אם כן, שאף על פי שישנה חפיפה בין המעשים של מצוות אלו, הרי שההבדל ביניהן רב, והשוני מהותי.

בהפרדה חותכת זו, שיוצר הרמב"ם בסוף דבריו במורה הנבוכים, ניתן לומר כי הוא משלים למעשה את בניין תורתו הפילוסופית, בגיבושה של התכלית אליה צריך לשאוף האדם בחייו על אדמות, ובפרקים אלו האחרונים קורא לכל אחד מבני האדם המוכשר לכך לממש את עצמיותו, את צלם הא-להים שבו, וללכת בדרכי הא-ל. בכל דבר, בכל ציווי, יש למדוד את ערכו על פי מידת הקירוב או הריחוק שהוא גורם לנו ביחס לתכלית זו.

הנהגת החסד דלעילא כפי שהיא מתגלית לנו בכלליות הבריאה חודרת היא למעמקים המסויימים רק למידה זו ששמה חסד. ולא עוד אלא שמיסודה של הנבואה אנו לומדים את מקומם של המעמקים הללו. כי בעוד שבדרך כלל, מידותיו יתעלה מתגלות לנו רק באופני הנהגת הבריאה אחר התהוותה - הנה מידת חסדו יתברך מתגלה לנו בעצם העובדה של התהוות הבריאה. "עולם חסד יבנה". עצם יציאת העולמות מן האין אל היש - היא מציאות חסד... ומכאן שגם בעבודתנו אנו בהשתלמות עצמנו אשר תכונתה העיקרית היא דמיון הצורה ליוצרה מה הוא אף אתה, מתבדלת היא העבודה בהשתלמות מידת החסד לרשות פעולה מיוחדת. ובעוד שבשאר המידות הטובות והמעלות העליונות עבודתנו היא ההשתדלות לקנות ולהתוות על פיהן את הליכות עולמנו - הנה בהתעלותנו במידת החסד יוצרים אנו את עולמנו. כי על ידי חינוך עצמנו בהלכות דעות של חסד, בחובות הלבבות של חסד, ובחובות האיברים של חסד, הננו בוראים ומהווים את עולמנו הפנימי של האישיות - צלם א-להים. (פחד יצחק לר' יצחק הוטנר, חלק ראש השנה, קונטרס החסד - מאמר א, ד)